

Dr. Elvira SULTREKOVA TL3040 Çağdaş Hakas Edebiyatı
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2020

М.С. Коковтың «*Öriniстіг тоғазыг*» улуғ чооғы

Хакас чонның 1930 чыллардағы чуртазын идөк М. Коковтың «*Öriniстіг тоғазыг*» улуғ чооғы чарытча. Ол М.С.Коковтың иң улуғ произведениезіне саналча. «*Öriniстіг тоғазыг*» ікі чардыхтаң пүт парған. Пастағы чардыхта өөн матырларның – Романнаң Таяның – тоғасханы паза бырчылардаң тоғыр харбазыг апарғаны хоосталча. Ікінчизінде – наа хоныхтағы істеніс паза матырларның Ада чир-суу үчүн чаада араласханы. Мындох Романнаң Таяның ікінчі өрینیстіг тоғазии чарыдылча.

Өөн матырларның омалары саарбах тустаң сығара көзиділчелер. Автор оларның сағыстары тиліпчеткенін, хылыхтары тыыпчатханын, көнни алысханын, чиит чүректе көөленіс оды тамылыбысханын ол тустағы киректерні хоостаанынаң палғалыстыра көзітче. Андағ ондайнаң, прай повестьтегі хорығлар чуртаснаң пик палғалыс парғаннар паза амғы хығырығчыларға колхозтар төстелчеткен чыллардаңар, ах финнердең тоғыр чаадаңар оңнағ пирчелер.

«*Öriniстіг тоғазыг*» улуғ чоохтың полтазын, тілін, матырларның омаларын төстирінде М. Коков чонның пазылбин пүткен ондайларынаң алғым тузаланча. Хакас нымахтарында чили, хайда өөн матыр удаа өкіс олған полча, «*Öriniстіг тоғазыг*» Тая – пабазы-ічезі чох халған хызычах. Таяны аны сүрісчеткен Чомитнең Соркайдаң, нымахтағы матыр осхас, хыйға, өткін, туртухпас Роман оолах ал халча. Оңнығ нимес матырлар – хачан-да пайлар полған, че амды наа хоныхтаң тоғыр күрезіг апарчатхан Чомит паза Соркай – фольклор кибірлері хоостыра чабал, соғын хоостал парғаннар: «*Оларның пірсі ортылап парған кізі, алына түкпейе сыххан хамахтыг, харагы чох таа осхас, пурны синінең иртіре улуг, хабырылған, алтындагы ирні паза оң харагына туу тартылған ханныг ах сал аны хайда*

даа танир таныхтыг иткеннер. Ол хамчызын пірде пүре тудыбызып, пірде изер пазына саарып, тыстанмин турган. Аның аргызы чибіргі тогысча частыг, садыра сырайлыг, пөзік сынныг кізі полган. *Брахтын көрзе – ат үстүнде ат килиген осхас, чагынтын көрзе, тирек осхас, аны оолах, азахтарын тардайта пазып, пазын чогар идіп аңдаан*». Андағох чабал оларның хылыгы паза тілі. Оңныг паза оңныг нимес матырларның омаларын хоос параллелизм тирең чарыдарға полысча: повесть пасталчатханда, Роман Таяны пүүр ахсынаң ал халған, соонаң – кізі тееріліг пүүрлерден. Хакас фольклорында удаа тоғасчатхан тоғырлас ондайы, *«Өріністіг тогазыг»* улуғ чоохтың матырларның тастындағы көрімін, хылиин, тудынчатханын, чоохтанчатханын көзідерінең пасха, чонның чуртазы чахсы саринзар алысчатханын иргідегі паза амғы тустағы чир-чайаанның омазы пастыра көзідерге киректелче: *«Хайдаг табырах алысча чуртас! Пу наада ла Таргы чул чазызы өліг чир полган. Анда пайларның чайгыда мал турчаң хазааларыенаң паза чалчылары чуртачаң пір-ікі туралардаң пасха нима чох полчаң. Чазының істін яңыландыра узун мойынныг турналар, пора хузурухтыг торгайлар үзүгі чох тапсас турчаңнар. Хараагызын пүүрлер улузып, чазының халын уйгузын чарбыхтырчаңнар. Че амды хайдагдыр ол? Аның күрдек көксін колхозтарның маллары турчаң көп санныг хазаалары, астарын урчаң туралар чапанчалар. Иргідегі сас оттарның орнына айга, күнге сусталып, астар өсчелер, турналарның тапсасчаңнарын, пүүрлернің улусчаңнарын тракторлар күзүрезі, машиналар гудоктары алыстырыбысханнар»*.

Отыс чылларда литература тілі ам даа чахсы төстелгелек полған, че андағ даа полза, *«Өріністіг тогазыг»* улуғ чоох орта паза хоос тілнең пазыл парған. Анзы уламох чахсы көрінче повестьтің пастағы чардығында паза чир-чайаанның көрімнерінде. М. Коковтың чайаачы узынаңар повестьте удаа учурапчатхан паза килістіре тuzаланылчатхан тиннестіріглер (*«Хыл тузахха хаап парган күркүлер чіли, аның алынында күс чох полганы сын кирексер сагыс хабынарга полысхан»*); *«Сынап таа, кем сыданар, кем иңзізін хыйыстыра тартпас, алып чіли, көделен килген, көкіместер, адай чіли, улуп*

парчатсалар»; «Түрчеде ле көпееннер, хой ла чөртчеткендегі чили, турглап халганнар»; «Париган сыынаң, киме сайга турды, чоох тубіне читті теенни, вагон істінде тып-тым пол парган»; ан.п.), чонның иптіг чоохтары, сиспектері («Изірік кізее талай тісче теенни, пістег чииттерге таг хузух кибегі ле осхас»; «Хамчының пір пазы магаа тегзе, паза пірсі поэңарга теер теенім сын ма?»; «кізее санныгларны өдірзең, кізөк өдірген адың полар. Кізі ханын төгіп үрген парганнарох андаг чолда турзыннар»; «Чурттагы харасхы киректер ирте алай ба орай іле сыгадырган ниме»; ан. п.) киречілепчелер.

«Өріністіг тогазыг» улуғ чоохтың пастағы чардығы пөзік хоос синде пазыл парған. Мында автор матырларның омаларын, хылыхтарын оларның аразындағы чоохтазығлары паза иткен нимелері пастыра, чир-чайааннаң палғалыстыра тирең паза хоос көзідерге күстенче. Иди чир-чайаанның омазынаң килістіре тузаланғаны М. Коковтың хоос узы пай полчатханын киречілепче. Роман чымыйған ыырчыларны айас чылығ күнде чиңіп алча, олар, тізең, постарының чабал киректерін хазыр наңмырлығ хараада итчелер. Че ікінчі чардых, хайда М. Коков матырларның, Ада чир-суғларын арачылап, пасха-пасха нациялығ чоннаң пірге ах финнердең тоғыр чааласханын көзітче, автор читіре тоғынарға маңнанмаан тіп іле пілдірче. Аның пүдізі ілчір, матырларның омалары толдыра хоосталбааннар. Көзідімге алза, Романнаңар пазылча: *«Ол түгенчі чылларда прай саринаң өс парган. Ортымах школаны тоозып, армияа парган. Анда ікі чыл чарым пол килген. Анаң комбайнер курзына чөрген. Сагам комбайнёр-стахановец полча, нормазын 200-300 процентке толдырча»*. Пу үзікте матыр істенчі ле чили көзіділче, мында хоос паалағ алай чайаачы көріс чоғыл.

Ікінчі чардыхтың читіре тоғынылбаан сари – ол орыс сөстерінең көп тузаланғаны. Анзы ол тустағы литература тілінің өзіінең сылтағлығ паза, повесть читіре пазылған полза, мындағ читпестер түзеділерчіктер тіп санирға чарир. Андағ даа полза, 1930 чылларда, хачан наа ла төстелчеткен хакас литературазының поэнының кибірлері ам даа чох полған, М.С.

Коковтың «*Öriniстіг тогазыг*» улуғ чооғының чарыхха сыхханы уғаа тузалығ полған. Орыс литература кибірлеріне паза хакас фольклор ондайларына төстеніп, матырларының омазын ол чылларда полған хорылыстарнаң палғалыстыра чарыдып, автор чонның чуртазын, пай тілін өтіре пілчеткенін киречілеп, повесть соондағы хакас прозаиктерге пик чөлег полған, М.С. Коковтың ады, тізең, хакас литературазының тархынынаң чарылчаа чох палғалыстығ полча.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.
3. Хакасская литература: Учебник для учащихся 10-11 классов общеобразовательных учреждений (филологический профиль). - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2007. - 248 с.